

Р.КУШНЕЖ *

НЕВІДОМІ ФАКТИ З ІСТОРІЇ РЕПРЕСОВАНИХ СІМЕЙ КРУШЕЛЬНИЦЬКИХ, СКАЗИНСЬКИХ ТА БАЧИНСЬКИХ**

Аналізуються невідомі факти з історії репресованих комуністичним режимом сімей Крушельницьких, Сказинських, Бачинських. До наукового обігу вводяться віднайдені в Москві та Варшаві нові документи польського МЗС та військової розвідки.

Ключові слова: Крушельницькі, Сказинські, Бачинські, зовнішньополітичне відомство, військова розвідка, II Річпосполита.

Історії родин Крушельницьких, меншою мірою Сказинських та Бачинських, досить добре удокументовані в історіографії. Особливістю, яка поєднувала чоловіків із цих сімей, було те, що вони, симпатизуючи комунізму, вирішили виїхати до СРСР, де їх у різний час заарештували та стратили. Працюючи над книгою про сталінський терор в Україні з перспективи міністерства закордонних справ та військової розвідки II Річпосполитої (2-й відділ Головного штабу Війська польського, так звана «двуйка»)¹ авторів цієї статті вдалося віднайти в Москві та Варшаві матеріали цих відомств про арешти представників згаданих родин, про те, як складалася їхня доля у СРСР до репресування, а також про залишених напризволяще дружин, дочок, матерів. Зокрема, про ситуацію, в якій опинилися жінки, до недавнього часу не було відомо майже нічого конкретного. Нічого певного не знали ми і про те, як ставилося до арештів у СРСР польське зовнішньополітичне відомство. Знайдені матеріали опубліковано в Польщі². Завдяки цій статті вони стануть відомими також українським дослідникам і всім, хто цікавиться темою комуністичних репресій.

Сигналом до початку кампанії масових переслідувань і «чисток» у Радянському Союзі стало здійснене 1 грудня 1934 р. в Ленінграді вбивство відомого державного й політичного діяча С.Кірова³. Того ж дня ЦВК СРСР ухвалив постанову, згідно з якою слідчим органам належало вести справи осіб, обвинувачених у підготовці або скоєнні терористичних актів, за спрощеною процедурою. Відтепер не допускалося касаційне оскарження вироків, як і подача клопотань про помилування, а смертні вирoki мали виконуватися негайно після винесення⁴.

* Кушнеж Роберт – доктор історичних наук, науковий співробітник Інституту історії та політології Поморської академії (Слупськ, Польща)
E-mail: robertkx@interia.pl

** Стаття написана під час реалізації проекту міністерства науки та вищої освіти Польщі в рамках програми «Mobilność Plus – I edycja».

¹ Див.: Kuśnierz R. W świetle stalinowskich zbrodni: Ukraina w latach czystek i terroru (1934–1938) w obserwacjach i analizach MSZ oraz wywiadu wojskowego Drugiej Rzeczypospolitej. – Słupsk, 2013.

² Ibid. – S.199–216.

³ Див., напр.: Conquest R. Stalin and the Kirov Murder. – New York, 1989; Idem. The Great Terror: A Reassessment. – Oxford, 2008. – P.37–54.

⁴ В Президиуме ЦИК Союза ССР // Правда. – 1934. – 4 декабрия.

Незабаром після вбивства С.Кірова у пресі було оголошено про «викриття терористичних груп» у Москві та Ленінграді⁵. Відбулися судові процеси⁶. «Терористи» також знайшлися і в радянській Україні, причому це була не перша «викрита ворожа група». У 1930 р. у Харкові відбувся показовий процес у міфічній «справі Спілки визволення України». Для тогочасних польських спостерігачів було абсолютно зрозуміло, що висунуті звинувачення необґрунтовані й абсурдні, натомість переслідувалася мета запобігти будь-якому впливу потенційних «українських націоналістів» на події в республіці. Керівник генерального консульства II Речіпосполитої у Харкові А.Стебловський так оцінював обвинувальний висновок у «справі СВУ»:

«Складається враження, що провина Єфремова та його товаришів обмежується в основному підтримкою контактів з українською еміграцією через кореспонденцію та, можливо, у конфіденційних бесідах між колишніми політичними діячами на тему поточної політичної ситуації, прогнозів на найближче майбутнє. Більшість обвинувачень, здається, належить саме до області фантазії агентів ДПУ, і служить для конкретних цілей цієї установи»⁷.

Після «справи СВУ» репресії тривали, утім уже без показових процесів. У 1931–1932 рр. відбулися арешти українських діячів (у минулому – членів різноманітних лівих партій, а також КПЗУ) за звинуваченням у належності до так званого Українського національного центру. Між іншим, до цієї неіснуючої «контрреволюційної організації» ДПУ намагалося «залучити» й М.Грушевського.

Після самогубства народного комісара освіти УСРР М.Скрипника в липні 1933 р. розпочалися арешти серед працівників установ, які контролювалися загиблєм⁸. Багато з обвинувачених та пізніше засуджених прибули

⁵ В Народном комиссариате внутренних дел // Правда. – 1934. – 4 декабря.

⁶ Див.: Жуков Ю. Следствие и судебные процессы по делу об убийстве Кирова // Вопросы истории. – 2000. – №2. – С.33–51.

⁷ Archiwum Akt Nowych (Warszawa; далі – ААН). – Zespół Ministerstwo Spraw Zagranicznych. – Sygn.10042. – К.53–54. У «справі СВУ» абсолютно незрозуміла позиція Є.Нежбжицького, який упродовж багатьох років був шефом східної секції «двуйки» та відповідав за дії польської розвідки у СРСР. У 1930-х рр. він був одним із найкращих аналітиків у справах радянського режиму. Після нападу Німеччини на СРСР його начальник попросив проаналізувати те, якою інформацією (військового та цивільного характеру) володіла німецька розвідка про ситуацію в Радянському Союзі. 21 липня 1941 р. Є.Нежбжицький підготував документ, де, серед іншого, йшлося про СВУ, котра нібито насправді існувала, а він сам буцімто мав особисті контакти з С.Єфремовим та А.Ніковським:

«Особливу мою увагу привернув німецький інтерес до національних справ. Я був тоді в контакті з найбільшою сепаратистською організацією України, яка коли-небудь існувала, так званою Спілкою визволення України (на чолі з Єфремовим та Ніковським). Ця організація мала не тільки безпосередні, але й посередні впливи – через зв'язки з рештками розбитого на той час шумськізму та нерозкритого відповідним чином Московю сепаратизму українських комуністів на чолі з Миколою Скрипником»

(див.: Józef Pilsudski Institute of America in New York City. – Archiwum Ryszarda Wragi. – Sygn.1 (b.p.)).

⁸ Про політичні процеси в 1930–1933 рр. див., напр.: Болабольченко А. СВУ – суд над переконаннями. – К., 1994; Пристайко В., Шаповал Ю. Справа Спілки визволення України. – К., 1995; Їх же. Грушевський і ПІУ–НКВД: Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996; Рубльов О.,

(в основному незаконно перетинаючи кордон) із Польщі. На початку й під час українізації ці здебільшого освічені люди були потрібними системі через те, що принаймні знали українську мову, але водночас із загостренням сталінської національної політики попит на них зникав. На погіршення становища українських емігрантів із Польщі в УСРР у зв'язку з «ноювою кремлівською політикою антиукраїнізації» звернув увагу польський дипломат Я.Карпо-Седлевський⁹. У доповіді на ім'я посла своєї держави в Москві від 30 грудня 1933 р. він підкреслював, що через відсутність у радянській Україні достатньої кількості кваліфікованих людей на перших порах емігранти обіймали ряд відповідальних посад, однак зміни в політиці Москви та поява нових «кадрів» спричинили те, що «закордонні» українці стали зайвими й опинилися у числі перших кандидатів на ув'язнення:

«За нового антиукраїнізаційного курсу партійної політики [українська еміграція з Польщі] робилася не тільки непотрібною, але й зайвою, тим більше, що не переставала претендувати на особливе, привілейоване становище “українців-мучеників”, переслідуваних у Польщі за свої переконання [...]. Невдоволення цих людей іноді виражалося голосніше, навіть, на думку ДПУ, занадто голосно, у формі критики правлячого режиму, тим більше, що це невдоволення стало моментом агітації та хвилювань узагалі серед усієї української інтелігенції»¹⁰.

Отже, убивство С.Кірова стало ще одним приводом, щоб розправитися з «закордонними» комуністами в УСРР. За повідомленням радянської преси, 13–15 грудня 1934 р. виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР у Києві розглянула справи 37 осіб¹¹. Більшість обвинувачених у різний час прибули до Радянського Союзу саме з Польщі (Східна Галичина). Було оголошено, що вони входили до складу «контрреволюційної організації» під назвою Об'єднання українських націоналістів. При затриманні в багатьох начебто вилучили зброю й вибухівку. На основі постанови Президії ЦВК від 1 грудня 1934 р. і ст. 54-8, 54-11 КК УСРР 28 осіб засудили до розстрілу з конфіскацією майна (вирок виконано негайно). Тоді стратили ідейних комуністів зі Львова Романа Сказинського, Івана Крушельницького та його брата Тараса. Справи решти обвинувачених, серед котрих і глава сім'ї Крушельницьких – Антін, «у зв'язку з

Черченко Ю. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції: 20–50-ті роки XX ст. – К., 1994; Kuśnierz R. Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929–1933). – Toruń, 2005. – S.255–295; Idem. Bolszewicki “spektakl” w Charkowie, czyli proces Związku Wyzwolenia Ukrainy // Wrocławskie Studia Wschodnie. – T.10. – Wrocław, 2006. – S.145–167.

⁹ Ян Карпо-Седлевський (1891–1955 рр.) працював у СРСР із 1931 р. – спочатку в польському посольстві в Москві, а потім в Україні, де очолював генеральне консульство II Речіпосполитої у Харкові (1932–1934 рр.), а згодом до кінця вересня 1937 р. в Києві. 1 жовтня того року повернувся до Варшави. Під час перебування в Україні співпрацював із розвідувальним відомством, керуючи в 1932–1937 рр. філіальним пунктом розвідки «Карп». Наприкінці 1938 р. очолив посольства в Афганістані, Іраку та Ірані. У середині 1942 р. переведений до Бейрута, а з серпня 1943 й до липня 1945 рр. працював у МЗС на еміграції в Лондоні. Після війни брав активну участь у діяльності Комітету вільної Європи, був помічником редактора в Бібліотеці Конгресу США у Вашингтоні. Помер в американській столиці.

¹⁰ ААН. – Zespół Ministerstwo Spraw Zagranicznych. – Sygn.6938. – К.13–14.

¹¹ Приговори Военной коллегии Верховного суда Союза ССР в гор. Киеве по делам о террористах-белогвардейцах // Правда. – 1934. – 18 декабря.

появою нових фактів» вирішили відправити на дорозслідування. За кілька місяців, 28 березня 1935 р., виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР у Києві у складі В.Ульріха, Я.Рутмана, І.Голякова засудила А.Крушельницького та Юліана Бачинського на 10 років таборів. Під час наступних процесів було засуджено двох інших синів А.Крушельницького – Богдана й Остапа, а також його дочку Володимиру на 5 років позбавлення волі¹².

До цих арештів сім'я Крушельницьких складалася з Антона, його дружини Марії, їхніх чотирьох синів (Івана, Тараса, Богдана, Остапа) й дочки (Володимири). Трое перших синів були одруженими, причому дружина Івана, польська громадянка, проживала у Львові¹³. Першою у грудні 1931 р.¹⁴ до радянської України прибула Володимира. Перебуваючи в УСРР, під впливом родичів, котрі прийняли радянське підданство у Львові, вона відмовилася від громадянства II Речіпосполитої на користь радянського. 10 жовтня 1934 р. уповноважений НКЗС відправив її польський паспорт до консульства Польщі у Харкові. В.Крушельницька працювала асистентом лікаря Кричевського у Харківському науково-дослідному інституті венерології та дерматології. У травні 1933 р. навіть отримала премію.

За рік після Володимири до Харкова вже як радянський громадянин прибув її брат Іван¹⁵. Отримав призначення на посаду професора історії мистецтва в одному з місцевих інститутів. Як уже згадувалося, його дружина залишилася у Львові. У травні 1934 р. до тодішньої столиці радянської України приїхали Антін і Марія з дітьми Богданом (із дружиною) та Остапом і дочкою Івана – шестирічною Ларисою. Нарешті, 5 липня того року, до УСРР перебрався останній син Крушельницьких – Тарас із дружиною¹⁶.

Спочатку чоловіча частина сім'ї Крушельницьких, крім Івана, не могла знайти роботу й жила від продажу речей, які вони привезли зі Львова. Антін і Тарас клопоталися про прийняття до Спілки письменників України (СПУ). Однак на перших порах їм відмовили. Коли умови життя стали нестерпними, А.Крушельницький вирішив написати листа П.Постишеву. Відповіді він не отримав, але незабаром (на початку жовтня 1934 р.) голова СПУ запропонував Антонові й Тарасові стати членами спілки. Останнього прийняли до міської секції письменницької організації, де він також отримав посаду перекладача з німецької мови.

У ніч із 5 на 6 листопада 1934 р. в помешканні Крушельницьких з'явилися семеро співробітників НКВС. Визначивши, хто з наявних мешканців Тарас,

¹² Рубльов О., Черченко Ю. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції: 20–50-ті роки ХХ ст. – С.176–178, 314.

¹³ Як стверджує її дочка, Лариса Крушельницька, вона не вирушила відразу зі своїм чоловіком через стан здоров'я, планувала завершити лікування, але після арештів так і не наважилася їхати у СРСР (див.: *Крушельницька Л. Рубали ліс... (спогади галичанки)*. – Л., 2001. – С.78).

¹⁴ Цю дату подано в обвинувальному акті від 4 лютого 1935 р. (див.: *Остання адреса: Розстріли в'язнів з України в 1937–1938 рр.* / Ред. Ю.Шаповал, С.Богун, В.Пристайко, О.Пшенніков. – Т.І. – К, 2003. – С.196). За даними польського МЗС, вона приїхала до СРСР 29 жовтня 1932 р. (див.: *Российский государственный военный архив* (далі – РГВА). – Ф.308 к. – Оп.19. – Д.53. – Л.136).

¹⁵ За твердженням його дочки, Лариси Крушельницької, він приїхав разом із Володимирою (див.: *Крушельницька Л. Рубали ліс... (спогади галичанки)*. – С.66).

¹⁶ РГВА. – Ф.308 к. – Оп.19. – Д.53. – Л.136–137.

двоє енкавеесівців відразу його забрали, решта провели у квартирі обшук, а потім увели й Антона з Іваном, сказавши, що їх перевезуть у Київ. Нікому з рідних не дозволили побачитися з затриманими. Жінки навіть намагалися добитися зустрічі з П.Постишевим, проте безуспішно. Про дальшу долю заарештованих жіноча частина родини Крушельницьких дізнається вже з преси. У ніч з 14 на 15 грудня 1934 р. були заарештовані Богдан, Остап і Володимира¹⁷.

26 листопада 1933 р. до радянської України разом із дочкою Оленою прибув Юліан Бачинський. В обох були польські паспорти, видані посольством II Речіпосполитої в Берліні. Ю.Бачинського призначили одним із редакторів «Української радянської енциклопедії». В УСРР вони проживали як польські громадяни. У ніч із 5 на 6 листопада 1934 р. відбувся арешт¹⁸.

Львів'янин Роман Сказинський був українським комуністом. Працював у редакціях різних видань. У 1926 р. одружився зі Софією. У 1932 р. був заарештований у зв'язку з ліквідацією радянофільської газети «Сельроб». Вийшов на волю 5 січня 1933 р., отримав посаду головного редактора в комуністичній «Ілюстрованій газеті». У липні того року видання закрилося, а Р.Сказинський залишився без постійної роботи. Перебивався випадковими заробітками. Наприкінці 1933 р. йому вдалося влаштуватися в тижневик «Праця», але зарплати 100 злотих у місяць разом з уроками музики, які давала його дружина, на проживання не вистачало. Попри небажання Софії пристав на пропозицію радянського консульства у Львові виїхати до СРСР, і наприкінці 1933 р. подав заявку на громадянство. До дипустанови доводилося ходити доволі часто, під приводом «почитати газети». 14 грудня 1933 р. отримав позитивну відповідь. Після цього подружжя подало заяву про відмову від польського громадянства. У кінці весни 1934 р. Сказинські отримали від влади згоду на своє клопотання й 26 травня через прикордонний перехід Здолбунів – Шепетівка опинилися у СРСР.

Чи не першого ж дня прибулі переконалися, що насправді означає «добробут у радянському раю». У Шепетівці співробітники НКВС видали їм квитки до Харкова та 10 руб. на постіль у поїзді. Після прибуття у столицю УСРР вони цілий день блукали містом у пошуках квартири. У транспортному відділі НКВС їм заявили, що їхня доля нікого не хвилює. Урешті-решт за допомогою Міжнародної організації допомоги борцям революції вдалося отримати номер у готелі «Спартак», де подружжя, сплачуючи 12 руб. за добу, проживало до 7 вересня 1934 р. Пізніше Сказинський знайшов роботу літературного редактора у Видавництві національних меншин (Нацменвидав) із місячною зарплатою 360 руб. Також підробляв перекладами з польської у Сільськогосподарському видавництві (Сільгоспвидав). Родина отримала помешкання в будинку на вул. Ключківській, 1 (кв. 72). Заробітку Р.Сказинського та його дружини вистачало лише на те, щоб ледь зводити кінці з кінцями. Вони були змушені продати все, привезене зі Львова. Софія влаштувалася вчителькою музики та ритму в польській школі у Харкові, де щомісяця заробляла лише 80 руб.

¹⁷ РГВА. – Ф.308 к. – Оп.19. – Д.53. – Л.136–137. Слідчі документи у справі Володимири Крушельницької опубл.: Остання адреса... – Т.І. – С.196–199.

¹⁸ РГВА. – Ф.308 к. – Оп.19. – Д.53. – Л.137.

Працювалось їй погано – не знала російської мови, натомість учні в достатній мірі не володіли польською.

У радянській Україні підтримували контакти тільки з Крушельницькими та Бачинськими. За кілька тижнів після прибуття до Харкова Р.Сказинського викликали до НКВС, де запропонували «співпрацю». Як ідеологічний комуніст він відмовився. Проте йому наказали ходити до Бачинських, Крушельницьких та інших колишніх галичан. Співробітники держбезпеки попередили, що настане час, коли його запитають, хто приходив, про що говорили й т.ін. Р.Сказинський повернувся додому пригнічений, нарікаючи, «як ці бідні галичани мусять шпигувати один за одним». Через кілька днів до Сказинських прийшов Ю.Бачинський (якого раніше вони не знали), і прямо сказав, що він отримав аналогічний наказ стежити за ними.

Р.Сказинський недовго мав можливість «будувати комунізм» у «країні робітників і селян». Уже 15 листопада 1934 р. його заарештували. Комендант будинку Білокриницький, який був свідком при затриманні, сказав пізніше його дружині, що її чоловіка взяли за підозрою в підготовці замаху на П.Постишева і С.Косіора. В'язня перевезли до Києва. На наступний день після арешту Р.Сказинського звільнили з роботи його дружину. Вона поїхала в Київ, але дозволу на побачення не отримала. Безрезультатно намагалася зустрітися з П.Постишевим. 17 грудня була змушена повернулася у Харків. Невдовзі до неї прийшов комендант будинку й повідомив, що її чоловіка розстріляли. Доказом «контрреволюційної діяльності» стали два револьвери, нібито знайдені в помешканні Сказинських під час обшуку. Також НКВС начебто мав «інші докази», котрі свідчили, що Р.Сказинський був відправлений польською розвідкою із завданням убити керівників УСРР¹⁹.

Р.Сказинський, Ю.Бачинський, А.Крушельницький із дітьми вважали себе ідеологічними комуністами, про що свідчив досвід їхнього життя в Польщі. Як стверджували дружини, вони не переймалися повсякденними матеріальними труднощами, стверджуючи, що «все буде добре»²⁰. Три галицьких родини намагалися триматися разом, зрештою навіть НКВС наказав їм підтримувати стосунки, а потім представляти докладні звіти, хто про що говорив, хто приходив і т.д. А.Крушельницький, навіть перебуваючи в київській в'язниці, постійно підкреслював у своїх листах до дружини, що «йому тут добре», що він має можливість працювати над романом «Батьківщина»²¹.

Після арештів чоловіків жінки почали шукати порятунку в польському консульстві у Харкові. О.Бачинська, як уже зазначалося, мала всі підстави для цього, адже вона перебувала у СРСР із польським паспортом. Інші, хоча й відмовилися від свого попереднього громадянства, вірили, що вдасться його відновити та повернутися на колишню Батьківщину. Треба зазначити, що в той час візит до закордонної консульської установи радянські органи держбезпеки

¹⁹ РГВА. – Ф.308 к. – Оп.19. – Д.53. – Л.135–138, 177–182; Centralne Archiwum Wojskowe (Warszawa; далі – CAW). – Zespół Oddział II Sztabu Głównego. – Sygn.I.303.4.2012. – Dok.22; Sygn.I.303.4.5424. – K.12–23.

²⁰ РГВА. – Ф.308 к. – Оп.19. – Д.53. – Л.138.

²¹ Там же. – Д.55. – Л.133. А.Крушельницький узяв рукопис роману з собою в табір. Після його смерті папери спалили співробітники НКВС.

розглядали щонайменше як підозрілий акт. Підтримка контактів з іноземцями, особливо з працівниками західних місій, загрожувала переслідуваннями й репресіями. Згідно з польськими консульськими звітами, після вбивства С.Кірова та розв'язаної владою істерії про повсюдних «ворогів», люди почали уникати будь-якого зв'язку з консульствами²². Таким чином, наважитися на візит в іноземну дипмісію могли тільки ті, хто дійсно мав вагомі підстави для цього. Без сумніву, важливі причини були у членів родин розстріляних «терористів». Після оголошення у пресі про вирок до польського консульства у Харкові з'явилися дружини страчених і засланих у табори, просячи надати їм можливість подати заявки на відновлення польського громадянства та повернення у Львів.

Першою, 26 грудня 1934 р., до харківського представництва II Речіпосполитої прийшла С.Сказинська. У Львові, на вулиці Святого Марцина, 7, мешкали її батьки – Францішек і Марія Крупчинські. Консульство дозволило їй заповнити відповідні анкети та написати заяву про відновлення громадянства. Після повідомлення про розстріл її чоловіка Софію Сказинську викинули з квартири й вона перебувала то в Бачинських, то у Крушельницьких. Жінка звернулася до польських чиновників щодо бодай мінімальної фінансової допомоги. У консульстві вона розмовляла зі співробітником, котрий насправді був розвідником – З.Мілошевським (керував філіальним пунктом розвідки М.13, псевдонім «Олег Островський»). С.Сказинська докладно розповіла З.Мілошевському про обставини від'їзду, перебування у СРСР, арешт та засудження її чоловіка. Пригадала прізвища людей, з якими той зустрічався, і котрі, як говорила, мали «підозрілі контакти» з радянським консульством у Львові. Жінка не вірила у звинувачення, висунуті проти її чоловіка, вважаючи, що це свого роду помста «людей із Польщі». З.Мілошевський видав їй 100 руб., а після розмови підготував для «двуйки» звіт про арешти українських комуністів, котрі, уведений в оману перспективою «щасливого життя» в «більшовицькому раю», покинули Польщу та виїхали до СРСР²³.

Прочитавши у газеті 18 грудня 1934 р. про розстріл чоловіка, С.Сказинська перерізала собі вени. Однак її врятувала Олена Бачинська, котра нагодилилася навдивовижу вчасно. 20 грудня до С.Сказинської у супроводі коменданта будинку прийшли співробітники НКВС та, імовірно, згвалтували її. Принаймні таке враження склалося в З.Мілошевського – жінка говорила, що її «мучили». Її змусили підписати три власних фотографії: «Кращому другові на спомин», «За нове життя – Соня», «На спомин від нещасної Соні». Наступного дня до неї знову прийшов комендант будинку й наказав забиратися з квартири. При цьому на очах у жінки прихопив одяг її страченого чоловіка, дозволивши їй забрати лише дещо з білизни й одну сукню.

²² Див.: *Kuśnierz R.* W świetle stalinowskich zbrodni... – S.26–99. Див. також: *Idem.* Funkcjonowanie polskich placówek dyplomatycznych w ZSRS w warunkach Wielkiego Terroru (1937–1938) // *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI w.* / Red. H.Stroński, G.Seroczyński. – Olsztyn; Charków, 2010. – S.374–403.

²³ На підставі цього документа 6 лютого 1935 р. «двуйка» підготувала свій рапорт під назвою «Смертні вирoki й арешти українців у зв'язку із замахом на Кірова» (див.: CAW. – Oddział II Sztabu Głównego. – Sygn.I.303.4.5424. – K.12–23; див. також: РГВА. – Ф.308 к. – Оп.19. – Д.53. – Л.177–182; *Hołodomor 1932–1933: Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu* / Opr. J.J.Bruski. – Warszawa, 2010. – S.647–654).

Провівши декілька днів у Бачинських та Крушельницьких, С.Сказинська прийшла до польського консульства з проханням видати дозвіл на повернення у Львів, де вона «хотіла б відплатити деяким людям за те, що тут трапилося з нею». У розмові з З.Мілошевським припустила, що її чоловіка заарештували на підставі доносу «людей із Польщі», маючи на увазі так званих «наробівців» – українських радянофілів, згрупованих у минулому навколо газети «Воля народу» (Я.Галан, К.Пелехатий, М.Голінатий, д-р Заєць, брати Іван й Василь Возні)²⁴. За словами Софії, знайомий Сказинських, видавець щомісячного журналу «Культура» С.Рудик, застеріг їх від виїзду до СРСР після почутої розмови між М.Голінатим, Зайцем і Возним, котрі нібито говорили, що там Р.Сказинського «прикінчать» («zostanie wykończony»). Його вдова стверджувала: тієї ночі, коли їхнє помешкання «відвідали» співробітники НКВС, вони заявляли, що про «терористичні наміри» її чоловіка дізналися від «джерела з Польщі». С.Сказинська запитала коменданта будинку, чи не були цим «джерелом» брати Возні? Той дав ствердну відповідь.

Як уже згадувалося, С.Сказинська почала клопотатися про повернення до Польщі. З.Мілошевський підтримав її заявку і звернувся до керівництва 2-го відділу Головного штабу Війська польського вплинути на адміністрацію староства або воеводства, щоб якнайшвидше вирішити цю справу²⁵. Керівник філіального пункту розвідки М.13 наголошував, що це матиме позитивний ефект для польської пропаганди, а саму С.Сказинську можна буде використати для роботи «серед наших українців». Зрештою, вона заявила, що після виїзду з СРСР зможе зробити «велику послугу»²⁶.

Після С.Сказинської консульство II Речіпосполитої відвідала також дружина Т.Крушельницького – Стефанія. Вона теж звернулася по дозвіл на повернення в Польщу. У цій справі дипустанова через МЗС отримала листа від її батька – Францішка Шушкевича (проживав у Львові, на вул. Крашевського, 5), який просив допомогти своїй дочці. Відповідно до звіту консула Ст.Сосницького²⁷, С.Крушельницька, котра нещодавно народила дочку Арету-Марію, бідувала. Дитина з'явилася на світ 31 грудня 1934 р., тобто після смерті свого батька. Із родини Крушельницьких до консульства прибула також Марія. Відвідала установу й О.Бачинська²⁸. До польського представництва через свого адвоката Л.Кримуського звернулася дружина розстріляного Івана Крушельницького – громадянка Польщі Олена з Левицьких Крушельницька (мешкала у Львові

²⁴ Р.Сказинський у розмовах зі своєю дружиною неодноразово згадував, що Я.Галан та інші були «на послугах ДПУ».

²⁵ При отриманні в консульстві II Речіпосполитої репатріаційної візи треба було мати згоду місцевої польської влади.

²⁶ SAW. – Oddział II Sztabu Głównego. – Sygn.I.303.4.2022. – Dok.22 (b.p.).

²⁷ Станіслав Сосницький (1896–1962 рр.) – офіцер (підполковник, до 1931 р. працював у військовому відомстві), співробітник МЗС, олімпієць. У 1933 р. призначений консулом у Києві, а з 4 серпня 1934 по 1 листопада 1936 рр. – у Харкові. Після конфлікту зі співробітниками дипломатичної установи, а також через деякі помилки у веденні казени консульства пішов у відставку. Брав участь в Олімпійських іграх у Парижі 1924 р. (біг на 100 м та стрибки в довжину). Воював у Вересневій кампанії 1939 р., інтернований у таборі для військовополонених Вольденберг. Після Другої світової війни був послом у Туреччині. Упродовж багатьох років активіст Польської асоціації легкої атлетики.

²⁸ РГВА. – Ф.308 к. – Оп.19. – Д.53. – Л.135–138.

на вул. Задвірнянській, 19), благаючи вирвати з СРСР її шестирічну дочку Ларису. Львівський воєвода видав дозвіл на приїзд дитини²⁹.

Польське консульство дозволило жінкам заповнити відповідні анкети. Однак візити осіб, на яких висів ярлик «дружин терористів», були для дип-представництва дуже незручними, тим більше, що прохачки свого часу відмовилися від польського громадянства, а в Польщі їхні чоловіки належали до прихильників комунізму. Тому Ст.Сосницький звернувся до начальника східного департаменту МЗС із проханням проінструктувати, як ставитися до С.Сказинської та інших, підкреслюючи при цьому, що гуманістичні принципи вимагають надати допомогу – як щодо повернення, так і в матеріальному плані. Консул запитував також, чи слід йому відправити львівській воєводській адміністрації заяви Стефанії Крушельницької та Софії Сказинської про відновлення громадянства й дозвіл повернутися в Польщу³⁰?

Про позитивне рішення зовнішньополітичного відомства у справі Софії Сказинської та Марії, Стефанії й Лариси Крушельницьких можемо довідатися з рапорту Ст.Сосницького на ім'я посла II Речіпосполитої в Москві Ю.Лукасевича³¹ від 19 червня 1935 р.³² (власне рішення МЗС в архівах віднайти поки що не вдалося). Слід підкреслити, що ідею повернення дружин репресованих комуністів підтримала також східна секція 2-го відділу Головного штабу, погодившись із думкою З.Мілошевського³³.

Однак ще 9 березня 1935 р. С.Сказинську заарештували через «відвідування консульства та інформацію про ситуацію у сім'ї Крушельницьких». Її утримували у харківській в'язниці. Консул Ст.Сосницький так і не зміг отримати дозвіл на побачення й повідомити про позитивне рішення польської влади щодо поновлення її у громадянстві та виїзду з СРСР. У момент арешту С.Сказинська перебувала у квартирі О.Бачинської³⁴. У польських архівах інформації про Софію Сказинську більше немає³⁵. Лариса Крушельницька у своїх мемуарах³⁶ описує її як дуже енергійну людину. Вона часто відвідувала родину Крушельницьких, обурюючись пасивністю супроти радянських репресій: «Чому ви мовчите? Не протестуйте, не ходите до польського посольства?». За словами Л.Крушельницької, С.Сказинська після арешту й засудження поневірялася по радянських тюрмах та на засланні, аж нарешті в 1940 р. їй удалося втекти. Обморожена, у фуфайці пішки пройшла чи не через весь СРСР, таки дісталася своєї рідної домівки у Львові й невдовзі померла³⁷.

²⁹ Там же. – Л.131.

³⁰ Там же. – Л.131 об.

³¹ Юліуш Лукасевич (1892–1951 рр.) працював послом у СРСР від 1 лютого 1933 до 20 червня 1936 рр. Після цього очолював польське дипломатичне представництво в Парижі. По війні в еміграції.

³² РГВА. – Ф.308 к. – Оп.19. – Д.56. – Л.139.

³³ САВ. – Oddział II Sztabu Głównego. – Sygn.I.303.4.2022. – Dok.63 (b.p.).

³⁴ РГВА. – Ф.308 к. – Оп.19. – Д.55. – Л.133; Д.56. – Л.139; Д.57. – Л.32.

³⁵ Нічого про її долю не пише й один із провідних фахівців із проблематики комуністичних репресій проти вихідців зі Східної Галичини О.Рубльов (див.: Рубльов О., Черченко Ю. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції: 20–50-ті роки XX ст. – К., 1994; Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К., 2004).

³⁶ Замість імені Софія Л.Крушельницька пише Марта Сказинська. 24 грудня 2012 р., під час листування з автором цих рядків, вона уточнила подане у своїй книзі ім'я, стверджуючи, що йшлося дійсно про Софію, хоча, як зазначила, «не виключено, що вдома її кликали Мартою».

³⁷ Крушельницька Л. Рубали ліс... (спогади галичанки). – С.91.

У співробітників польського консульства у Харкові не було ніяких сумнівів, що розстріляні й заслані симпатизи комунізму стали жертвами режиму та не вчиняли інкримінованих їм в обвинувальному висновку «контрреволюційних злочинів». На основі бесід із членами сімей репресованих дипломати констатували: «[...] консульство не може знайти справжні причини арешту й засудження на смерть. Усе говорить на користь того, що про підготовку якогось теракту абсолютно не може бути мови»³⁸. З іншої сторони, З.Мілошевський після розмови з Софією Сказинською, аналізуючи можливі причини арешту її чоловіка, писав у рапорті до «двуйки»: «На мітингах, які у зв'язку з убивством Кірова зорганізовано на всіх заводах, постійно повторюється, що в Україні виконано вирок проти людей, які приїхали сюди з Польщі вбивати місцевих комуністів». Це вкладалося у загальне пропагандистське річище, нібито Польща, Німеччина та Японія планують інтервенцію проти «країни Рад»³⁹.

За винятком Ю.Бачинського, ніхто з засуджених не мав польського громадянства, отже в офіційних представників II Речіпосполитої у СРСР не було формальних підстав якимось чином реагувати в їхніх справах. Натомість у випадку з Ю.Бачинським ситуація різнилася. Посол Ю.Лукаsevич особисто вручив представникові народного комісаріату закордонних справ СРСР у Москві дипломатичну ноту, в якій вимагав інформацію про долю заарештованого. У справі Ю.Бачинського, його дочки, сім'ї Крушельницьких неодноразово виступало також польське консульство у Харкові. Незважаючи на зусилля дипломатів, вони так і не отримали від радянських властей жодних відомостей про репресованих. Консул у Харкові Ст.Сосницький дізнався про долю Ю.Бачинського тільки від його дочки Олени, котра 21 червня 1935 р. отримала листа від військового прокурора Українського військового округу, де повідомлялося, що Військова колегія Верховного суду СРСР засудила її батька до 10 років позбавлення волі. Із такою інформацією консул 13 липня пішов на зустріч із представником НКЗС у Харкові Михайловим. Дипломат звернув увагу останнього на неприпустимі дії радянської сторони, яка, «знаючи, що посольство й консульство цікавляться справою Бачинського, вважає за доцільне поінформувати про засудження тільки його дочку, ігноруючи консульство». Ст.Сосницький зажадав пояснити мотиви суворого вироку, повідомити про місце заслання Ю.Бачинського, а також оголосив протест проти «методів арешту, застосованого до громадян Польщі, та судочинства із заборонаю на побачення з заарештованими й надання їм належної юридичної допомоги від консульства». Михайлов, погодившись із твердженням про помилковість поведінки судових органів, пообіцяв негайно звернутися до Києва щодо мотивів вироку⁴⁰. Однак ніякої інформації консул так і не дочекався.

Консул також докладав зусиль у справі успішного виїзду з «більшовицького раю» та повернення до Польщі Олени Бачинської. Радянські власті зволікали з рішенням про видачу їй виїзної візи. В установах весь час говорили, що, наприклад, «немає начальника», а без нього такий документ, мовляв,

³⁸ РГВА. – Ф.308 к. – Оп.19. – Д.53. – Л.138.

³⁹ САУ. – Oddział II Sztabu Głównego. – Sygn.I.303.4.2022. – Dok.22 (b.p.).

⁴⁰ РГВА. – Ф.308 к. – Оп.19. – Д.57. – Л.31.

зробити ніяк неможливо. 16 березня 1935 р. Ст.Сосницький ще раз зустрівся з Михайловим у справі О.Бачинської. Радянський представник запитав, чи, бува, «не звинувачується вона в якомусь злочині?». Почувши такі слова, польський консул запідозрив, що влада не збирається видавати виїзну візу під приводом обвинувачень у «контрреволюційній діяльності»⁴¹. Утім, ця справа закінчилася успішно. Після наполегливих зусиль дипломатів О.Бачинська 13 липня 1935 р. отримала нарешті документи на виїзд. Згідно з інформацією консульства II Речіпосполитої у Харкові, вона планувала вирушити до Польщі вже 18 липня⁴².

Ст.Сосницький також намагався допомогти дитині – Ларисі Крушельницькій. Як уже згадувалося, польська влада дала позитивну відповідь на прохання дружин репресованих посприяти у справі якнайшвидшого повернення до Львова. Марія Крушельницька довідалася про це рішення від Олени Бачинської, котру поінформував консул Ст.Сосницький. Однак незабаром, як писав він 19 червня 1935 р., М.Крушельницька змінила думку й «вирішила поїхати в будь-яке місце в безпосередній близькості від свого чоловіка та дітей [...]. Таким чином, у теперішній час, через позицію Крушельницької не залишати чоловіка й дітей, справа є неактуальною». Невдовзі М.Крушельницька важко захворіла, потрапила до лікарні. Консул писав послові Ю.Лукасевичу: «У цій ситуації важливою справою стає від'їзд маленької Лариси до Польщі». Він попросив залучити Червоний Хрест, адже, як підкреслював, виїзд дівчинки був можливим винятково через цю організацію. Незалежно від цього над поверненням дитини до Польщі працював також консульський відділ посольства II Речіпосполитої в Москві⁴³. У звіті від 12 липня 1935 р. Ст.Сосницький ще раз просив Ю.Лукасевича актуалізувати справу Лариси перед Червоним Хрестом:

«Беручи до уваги розпорядження місцевих органів влади (йшлося про виселення Крушельницьких із Харкова – *Р.К.*) ситуація маленької Лариси трагічна, вона попросту залишається на вулиці. Прийти з матеріальною допомогою до неї я не можу, тому що місцева влада пильно стежить за кожним контактом родини Крушельницьких із консульством»⁴⁴.

Утім, зусиль дипломатів було недостатньо, щоб вирвати дівчинку з «країни робітників і селян». Як підкреслює у своїх спогадах сама Лариса Крушельницька, сьогодні почесний директор Львівської національної наукової бібліотеки України імені В.Стефаника – найбільший вплив на її повернення справили дві жінки: удова польського маршала Ю.Пілсудського – Александра та голова Політичного Червоного Хреста СРСР К.Пешкова. А.Пілсудська контактувала з її матір'ю, Оленою Крушельницькою, і запросила до Варшави. Там порадила зустрітися з К.Пешковою, котра невдовзі, прямуючи до Женеви,

⁴¹ Там же. – Л.133.

⁴² Там же. – Л.32.

⁴³ Там же. – Д.56. – Л.139–139 об.

⁴⁴ Там же. – Д.57. – Л.32.

мала проїжджати через столицю Польщі. О.Крушельницька побачилася з К.Пешковою й та пообіцяла допомогти. Працівники Червоного Хреста розшукали Ларису в Курську, привезли до московської квартири К.Пешкової, де дитина перебувала чотири місяці. Л.Крушельницька у своїх спогадах пише, що К.Пешкова, мабуть, не отримала дозволу на її виїзд із СРСР і перевезла дівчинку через кордон «контрабандою», скориставшись документами Червоного Хреста. Це сталося наприкінці 1936 р. К.Пешкова доставила Ларису до Варшави, де її й забрала мати⁴⁵. Окрім Лариси пережити сталінські репресії пощастило Стефанії Крушельницькій та її дочці, які під час війни перебралися з Курська до Львова. Інші члени родини Крушельницьких загинули в радянських концтаборах.

⁴⁵ Крушельницька Л. Рубали ліс... (спогади галичанки). – С.109–110.

The author analyses unknown facts from life of the persecuted Krushel'nyts'kyi, Skazyns'kyi and Bachyns'kyi families by the communist regime. New and unknown documents from Polish Foreign Office and Military Intelligence discovered both in Moscow and Warsaw are being introduced to the historiography.

Keywords: *Krushel'nyts'kyi, Skazyns'kyi, Bachyns'kyi families, foreign office, military intelligence, Second Polish Republic.*

